

Bispegrave på Øm kloster

Af Per Kristian Madsen

Da der i 1168 fra det dengang kun ti år gamle cistercienserkloster Vitskøl ved Limfjorden udsendtes et brødresamlag med den opgave at grunde et nyt kloster, kunne ingen vide, at der skulle gå fem år, før de af uheld forfulgte brødre endeligt fandt et blivende sted. Hele tre steder forsøgte munkene at slå sig ned, før de i 1172 på tangen mellem Mossø og Guldensø fandt det sted, hvor det efterhånden rige og betydningsfulde Øm kloster, eller som det kaldtes på latin, Cara Insula, den kære ø, bredte sig helt til reformationen. Da munkene som følge af denne var forsvundet, syntes de tiloversblevne klosterbygninger en tid at kunne reddes, idet Frederik den Anden her indrettede et jagtslot under navnet Emborg. Dette var dog kun en stakket frist, i det lange løb foretrak kongen at bo og bygge på Skanderborg, og i 1561 udgik der brev om, at såvel kirken som andre unyttige bygninger på Emborg skulle rives ned, og materialerne føres til Skanderborg (1). Stedet, hvor klosteret havde ligget, blev efterhånden bebygget med gårde og blev en del af landsbyen Emborg, der med tiden skjulte ethvert spor af klosteranlægget, som man derfor intet kendte til, før det ved arkitekt C. M. Smidts gravninger i årene 1912-41 lykkedes at fremdrage det meste af det vidtstrakte kompleks (2).

Nogle af de umiddelbart mest iøjnefaldende resultater var nok, at Smidt, hjulpet af undersøgeren af skeletmaterialet fra klosteret, dr. Isager, så sig i stand til blandt de hundreder af fundne begravelser, at

sætte nogle i forbindelse med personer, som er omtalt i klosterets krønike. Denne fortæller således, at biskop Svend af Århus, som trods det, at han i begyndelsen forholdt sig noget afvisende over for cistercienserne, dog med tiden blev deres store hjælper og beskytter, i 1191 blev begravet i klosterkirken *»foran den hellige, ubesmittede Jomfru Marias højalter«* (3). Næste gang, der i krøniken er tale om en jordefærd på Øm, er i 1235, hvor klosterets tiende abbed, Magnus, dør i sin embedstid, og i overensstemmelse med cistercienserens gravskik, hvorefter abbeder, som dør i funktion, skal begraves i deres klosters kapitelsal, (4) jordede munkene ham da også her, ovenikøbet som den første (5). Også hans efterfølger, som bar navnet Mikkell, døde, mens han endnu var abbed, og om ham hedder det, at *»ham tilfaldt da også den første grav i den nye kapitelsal, som endnu ikke var opført, men kun grundstenen dertil var lagt«* (6). Abbeden døde i 1246, og ved denne tid har man altså været i gang med at opføre nye klosterbygninger på Øm.

Samme år døde også Århus-bispen Peder Elafsen, og om ham ved krøniken at fortælle, at han stedes til hvile, *»hvor han havde valgt sit gravsted i den nye kirke, foran den hellige, ubesmittede Jomfru Marias alter«* (7), hvoraf det fremgår, at brødrene foruden at bygge nye klosterbygninger også rejste en ny kirke i tilknytning til disse. Vi hører dog intet om, hvor fremskredent byggeriet var i 1246, men at kirken i lig-

hed med klosterbygningerne ikke var fuldført, omend dog sikkert ret langt fremme, fremgår af krønikens beretning om, hvordan man i 1257 indvier den nye kirke ved at gå i højtidelig procession fra den gamle og over i den nye kirke medbringende relikvierne (8).

Abbed Magnus' grav fra 1235 er der ikke gjort forsøg på at udpege, men både abbed Mikkels og de to bispers grave mente C. M. Smidt at kunne bestemme med sikkerhed, og det er disse to påståede bispegrave, som her skal behandles nærmere i sammenhæng med den betydning, identificeringen og dateringen af dem har for klosterets bygningshistorie. Endelig skal der ses nøjere på en detalje ved en af gravene, nemlig den såkaldte gravpote fra bisp Svends grav.

Peder Elafsens grav

Peder Elafsens grav fra 1246 er i følge C. M. Smidt den af munkesten murede grav foran alterfundamentet i det nordre af søndre korsarms østkapeller (fig. 1). Graven, som er fire skifter høj og spidser stærkt til mod øst, har i vest rektantet hovedrum, og har været dækket af et svært trælag, som var støttet af en ramme af munkesten.

I graven fandtes et mandsskelet, hvorved det eneste usædvanlige var, at kraniet ikke lå inde i hovedrummet, men lidt øst derfor, et træk, som i følge Smidt måtte betyde, at den døde var lagt i graven iført en høj hovedbeklædning, sandsynligvis en bispehue. Han konkluderede derfor også, at der her var tale om en bispegrav, skønt graven i øvrigt ikke adskiller sig fra flertallet af de murede begravelser på Øm. Normalt i middelalderen begravedes bisper ikklædt deres fulde ornat med stav og ring og fik i nogle tilfælde både kalk og disk med i graven (9), så det virker påfaldende, om man i dette tilfælde skulle have fraveget almindelig skik og brug. Og endvidere kan kraniets placering simpelthen skyldes, at man er kommet til at anbringe den døde en smule ukor-

rekt i graven, som ikke blot på grund af denne detalje bør udnævnes til en bispegrav.

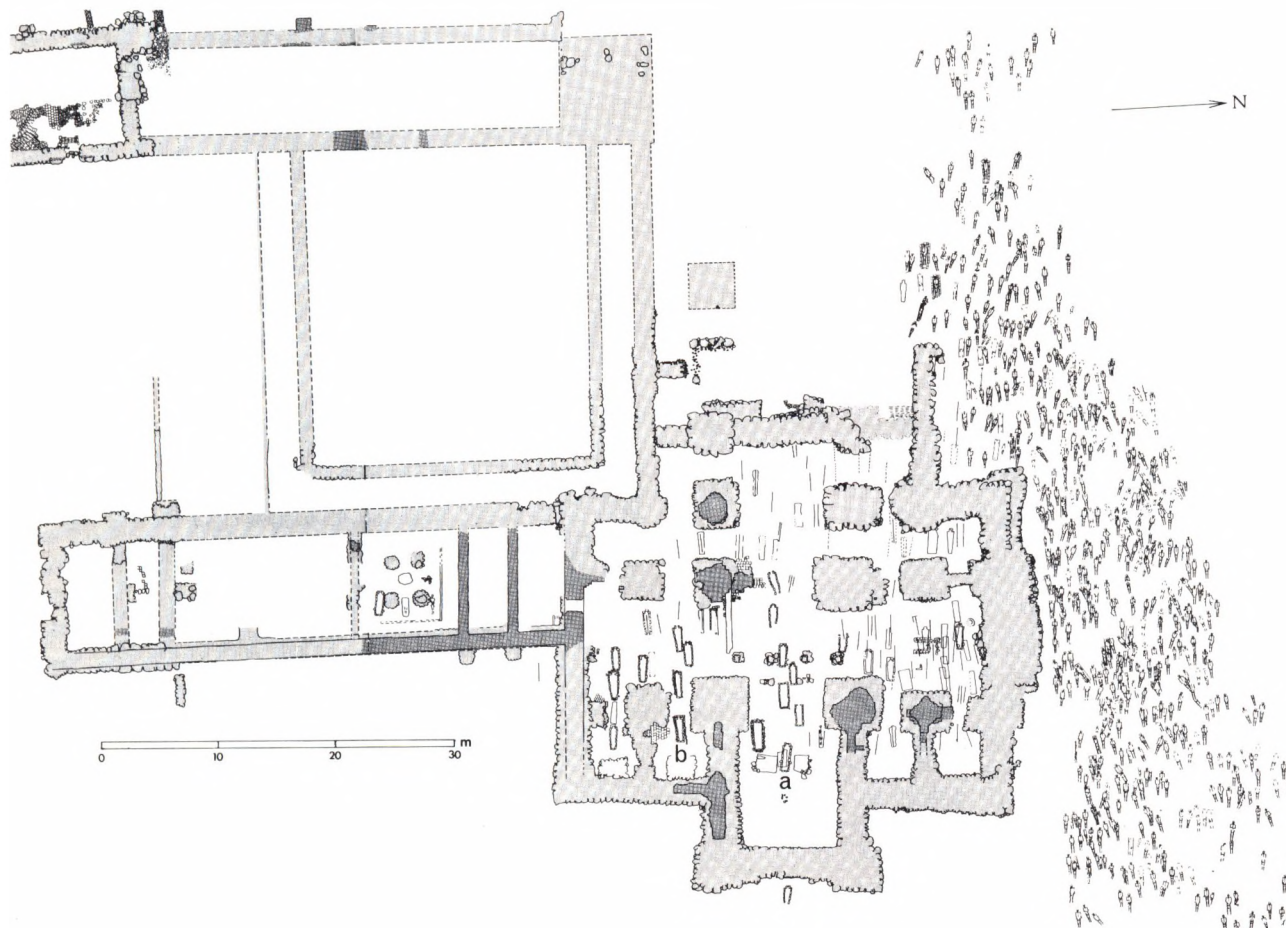
Med baggrund i krønikens ord om, at den nye kirke først blev indviet i 1257, antog Smidt videre, at der i 1246, hvor Peder Elafsens begravedes i kirken, må have været tale om en foreløbig indvielse af en del af denne, idet han gik ud fra, at det Mariaalter, foran hvilket bispnen valgte sit gravsted, var et midlertidigt etableret højalter i denne provisoriske kirke. Dette alter måtte være identisk med alteret i det nordre af østkapellerne ved søndre korsarm, da dette i følge Smidt altid var indviet til Jomfru Maria. Endvidere mente han at kunne påvise, at netop søndre korsarm med tilhørende kapeller samt søndre sideskib var de først opførte dele af kirken, som man, for midlertidigt at kunne anvende dem, indtil resten af kirken blev færdig, havde lukket af mod midterskibet med lette mure, som der dog ikke fandtes spor af. Ind mod korsskæringen gjorde den højere og bredere bueåbning det imidlertid nødvendigt med en sværere mur, og denne mente Smidt at være stødt på rester af i form af en halvanden sten bred mur, der var opført op ad den sydvestre korsskæringspille og herfra løb mod øst næsten til den sydøstre korspille (fig. 1).

Ud fra krøniken er det ikke muligt at dokumentere nogen midlertidig kirke på Øm, hverken i en del af den nye kirke eller andetsteds. Når det nemlig siges, at man først på selve dagen for indvielsen af den nye kirke bringer relikvierne fra den gamle kirke over i den nye, så er det klart, at den gamle kirke stod indtil da og fungerede som klosterkirke, hvorfor der ingen grund var til for munkene at indrette en midlertidig kirke, heller ikke, selv om de på grund af Peder Elafsens forsynlige valg af gravsted, må tage den nye kirke i brug som gravplads før den er indviet.

Man kunne med lige så stor ret hævde ud fra krønikens tekst, at kirkens østparti i det store og hele stod færdigt i 1246, og at det er færdiggørelsen af

klosterets østfløj, man har måttet vente på indtil 1257. Af krønikens beretning fremgår nemlig, at flytningen af munkenes sovesal fra det gamle til det nye kloster sker umiddelbart forud for kirkeindvielsen, og man kan da også vanskeligt forestille sig et fuldt udbygget cistercienserkloster, hvor disse to dele af komplekset, der på Øm må være opført næsten samtidigt, ikke fra begyndelsen fungerede nøje sam-

Fig. 1. Øm Kloster. Det centrale klosterområde med kirken og kirkegården nord for denne. Sammentegning efter C. M. Smidt ved Fortidsmindeforvaltningen. a) bispegraven i højkoret, i flg. C. M. Smidt biskop Svend, †1191. b) formodet bispegrav, i flg. C. M. Smidt Peder Elafsen, †1246.

men. Kirken udgjorde altid enten nord- eller sydfløjen i cisterciensernes regelbundne, firlængede klosteranlæg, som ind mod gården havde en overdækket korsgang (fig. 2), og når munkene skulle til tjeneste i kirken, kom de altid, enten det var om dagen eller natten, fra klosterets to stokværk høje østfløj, der stod i forbindelse med kirkens tværskib. Om dagen gik de fra den østre korsgang ind i kirken gennem en dør for enden af korsgangen, mens de ved nattetid kom fra deres sovesal i østfløjens andet stokværk, som ved en trappe i korsarmen stod i forbindelse med kirken (10).

Der er efter udgravningerne på Øm ikke grund til at tro andet, end at østfløjen, som stod under bygning 1246, har været indrettet på den ovenfor skildrede måde, og før den stod færdig, ville det være i høj grad upraktisk at tage den nye kirke i brug. Det har næppe passet munkene, om de midt om natten skulle gå fra deres sovesal i det gamle kloster og over til den nye kirke.

I den arkæologiske argumentation for, at den sydlige del af kirken skulle være bygget først, hævdede C. M. Smidt, at man i første omgang havde opført søndre korsarm med dens kapeller samt i alt tre fag af søndre sideskib, altså et fag mere, end kirken som helhed senere fik. Et holdepunkt for denne tanke så han i det forhold, at man ved gravningerne kun i syd stødte på rester af fundamenterne til skibets aldrig opførte tredje og fjerde arkadepille, hvad der måtte betyde, at man havde startet udlægningen af kirkens fundamenter med dennes sydlige og derfor først opførte del. Da man senere stod overfor, hvad man troede var en midlertidig standsning i byggeriet, var man nået til den tredje arkadepille og lukkede derfor på dette sted kirken af mod vest med en indskudt, foreløbig mur, og da man sluttelig helt opgav at føre kirken som helhed længere mod vest end til og med skibets andet fag, rev man så denne lukkemur ned.

Fundamenterne, som Smidt påviste det pågælden-

de sted, kan dog lige så vel stamme fra en mur, som er langt yngre end klosterkirkens opførelse, og som har haft en helt anden funktion end den af Smidt antagne. Måske stammer den fra et benhus, som man til brug for kirkegården bekvemt har kunnet opføre her i hjørnet mellem kirkens vestgavl og syd-mur, af hvilke den sidste nu lukkede korsgangen af mod nord. I hvert fald har man lige i nærheden udgravet en større kule fyldt med ben fra forstyrrede grave (11).

På planerne over kirken har Smidt i overensstemmelse med ovennævnte teori ikke angivet fundamenter eller plyndringshuller efter den nordre arkaderækkes tredje og fjerde pille. Af hans notebog fremgår det imidlertid, at man faktisk stødte på spor efter disse pillers fundamenter så tidligt som i 1916, blot var de fleste sten fjernet, ganske som det var tilfældet med de tilsvarende fundamenter i syd (12). Denne oplysning tyder unægtelig mest på, at klosterkirkens fundamenter i så vid en udstrækning, det var muligt, er blevet udlagt på een gang ved starten på byggeriet, hvorfor det vil være højst usikkert alene ud fra fundamenterne at slutte noget om, hvor man i sin tid begyndte at rejse kirkens mure.

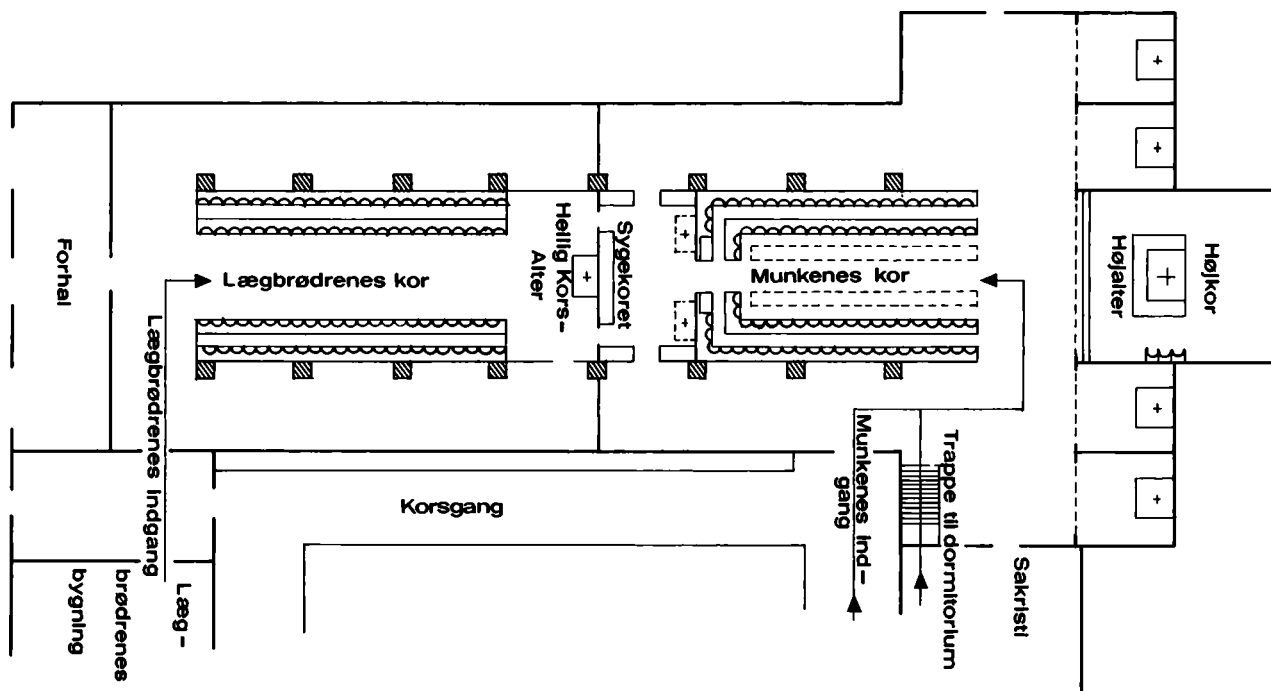
Dog indgik der endnu et vigtigt led i Smidts argumentation for den midlertidige kirke, nemlig den påståede lukkemur mellem korsskæringen og søndre korsarm, hvis rester kom for dagen ved gravninger i 1916, hvor de er omtalt i Smidts notebog. I sammenhæng med de små fundamenter, man samtidig afdækkede ved indgangen til højkoret, og som Smidt tolkede som spor efter søjler eller piller, tilhørende et lektorium på dette sted, oplattede han murresterne som levn af en øst-vest gående rygmur for en række korstole vest for lektoriet (13). Først da han mente sig i stand til at påvise Peder Elafsens grav i kapellet ved søndre korsarm, ændrede han synspunkt og fremførte ideen om den midlertidige lukkemur; første gang sandsynligvis i et foredrag i Oldskriftselskabet

1921, hvor han dog holdt det for muligt, at muren eventuelt senere kunne have været anvendt som korstols-rygmur, efter at hele kirken var taget i brug (14).

I sammenhæng med, hvad der tidligere er fremført om umuligheden af at påvise en midlertidig kirke på Øm, lader muren sig bedst forklare som en del af klosterkirkens særlige indretning (fig. 2). De forskellige grader af et cistercienserklosters beboere havde nemlig hver sin fra de andre adskilt del af kirken, kaldet kor, af hvilke det østligste og fornemste var munkenes kor, der strakte sig fra kirkens højkor eller presbyterium og et stykke ned i midtskibet. Munkekoret åbnede sig mod højalteret i øst, mens det var lukket med mure i nord, syd og vest. Dog var der midt i vestmuren en døråbning, og umiddelbart

op til denne murs vestside stod endvidere lektoriets, der sammen med muren dannede skille mellem munkekoret og det mod vest næst-følgende kor, retro- eller sygekoret. Dette mindre kor afsondredes selv mod vest af endnu en mur, kaldet korsskranken, fordi Hellig Kors alter var anbragt op ad dens vestside i lægbrødrenes del af kirken, som optog resten af rummet (15). Fuldt udbygget forudsatte denne indretning af kirkerummet en bygning på størrelse med for eksempel Sorø, og det var da også oprindelig meningen, at kirken i Øm skulle være af tilsvarende længde og strække sig helt frem til klosterets vest-

Fig. 2. Skematisk plan over indretningen i en cistercienser-klosterkirke af samme type som Øm. Omtegnet efter Curman af Sven Kaae.

fløj; en plan, der imidlertid aldrig kom til fuld udførelse, sandsynligvis fordi tilgangen af munke og nok især af lægbrødre svigtede, inden kirken var færdig. Derfor nøjedes man med kun at rejse en del af kirkens langhus, ganske som det skete i Løgum og Vitskøl, hvor store klosterkirker af tegl stod under bygning samtidig med Øm. I øvrigt fremgår denne formodede nedgang i antallet af lægbrødre af et brev fra 1263, hvor Viborg-bispen giver Vitskøl kloster lov til at forblive tiendefrit, selv om det må lade sine gårde bestyre af verdslige forvaltere i stedet for af lægbrødre, som det ellers var reglen (16).

Hvornår munkene i Øm endegyldigt opgav at føre deres kirke videre mod vest, er ikke godt at vide, men formentlig har de allerede ved dens indvielse 1257 søgt at indrette kirkerummet på den for ordenen sædvanlige måde. Vel i første omgang tænkt som en midlertidig foranstaltning under hensyn til de begrænsede pladsforhold, selv om der i øvrigt ikke, med forholdene på Vitskøl i erindring, er noget til hinder for, at byggeriet allerede var stoppet i 1257, og at kirken dermed stod rejst i det omfang, vi kender til. Elna Møller har peget på, at man med rimelighed må anse lektoriets for at høre til den ældste indretning af kirken, idet nemlig de murede grave, som ligger op til fundamenterne for lektoriets piller, respekterer disse, og dermed må være yngre end lektoriets (17), og da denne type grave, så vidt man ved, ikke finder anvendelse væsentligt senere end omkring 1250 (18), kan lektoriets være rejst til indvielsen af kirken 1257. Munkekoret har følgelig kun omfattet kirkens højkor, mens retrokoret har haft sin plads i korsskæringen vest for lektoriets og været afsondret mod lægbrødrenes kor ved korsskranken (19), som der dog ikke er fundet spor af, muligvis fordi C. M. Smidt ikke var opmærksom på forholdet. Derimod kan hans påståede lukkemur mellem korsskæringen og søndre korsarm udmærket ses i sammenhæng med indretningen af retrokoret i korsskæringen, idet muren,

som på planen i øvrigt godt kunne se ud til at respektere lektoriepillerne, efter alt at dømme har lukket retrokoret af mod syd. Dog har den sandsynligvis været gennembrudt af en døråbning (jvf. fig. 2).

Denne koropdeling, hvoraf lektoriets kan gå tilbage til 1257, svarer til normen for cistercienserkirkerne, skønt placeringen i bygningen af de enkelte elementer er usædvanlig og skyldes den reducerede kirkeplan, som ikke behøver betyde, at man har villet slække på kravene til den forskriftsmæssige møblering af rummet. Hvor meget, der udover lektoriets har stået færdigt ved kirkens indvielse, ved vi ikke, men givet er det, at denne ordning, som fra begyndelsen kan være tænkt som noget rent midlertidigt, er kommet til at fungere i hele kirkens brugstid. Der er ikke påvist spor af nogen anden korindretning, og en sådan ville det også under de givne omstændigheder være vanskeligt at foretage, ligesom det vel heller næppe var nødvendigt.

Der er altså hverken i de arkæologiske eller de skriftlige kilder noget, som kunne tyde på, at man først har bygget den søndre del af den i 1257 indviede klosterkirke, endstige anvendt denne eller nogen anden del af kirken som midlertidigt kirkerum. Når vi herefter skal forsøge at udpege det sandsynligste sted for Peder Elafsens grav, må vi derfor se på, hvor man i en cistercienserkirke som helhed kan forvente at finde det Mariaalter, foran hvilket han blev begravet.

Med det samme indskrænkes opgaven til for Øms vedkommende kun at omfatte kirkens østparti, hvor vi finder det eneste alter, hvis indvielse på forhånd lå helt fast. Højalteret viedes som hele kirken til Jomfru Maria, og derudover gaves der ingen regler for, at bestemte helgener skulle æres ved bestemte altre, men foruden højalteret var der dog altid endnu et Mariaalter i kirken, ofte placeret i retrokoret, ligesom lægbrødrenes del af kirken sandsynligvis også rummede et sådant, om hvis nærmere placering intet

nærmere foreligger (20). Disse forhold, fælles for alle cistercienserklostre, som de var, har været Øm-munkene og rimeligvis også Peder Elafsen bekendte, da han stod for at skulle vælge sit gravsted, og man har derfor med sikkerhed kunnet udpege stedet for højalteret, næsten uanset, hvor meget af kirken, der på dette tidspunkt var opført. Derimod lå det mere tungt med placeringen af de andre mulige Mariaaltere; eftersom man utvivlsomt regnede med at fuldføre kirken i hele dens projekterede længde, kunne ingen vide, hvor i bygningen man til sin tid ville anbringe skellet mellem de forskellige kor, og det var følgelig næppe muligt at angive stedet for hverken Mariaalteret i retrokoret eller lægbrødrenes Mariaalter, så meget mere, som disse to alters placering ikke lå fast.

En anden mulighed for et Mariaalter i kirkens østparti var, at man havde indviet et af de faste altre i østkapellerne til hende. Dette ved vi dog intet om, og der foreligger i øvrigt heller ikke noget i cisterciensernes regler om, at disse altre skulle vies til bestemte helgener, og når derfor C. M. Smidt i bogen om Løgum har villet hævde, at østkapellet umiddelbart ved munkenes indgang til kirken altid var helliget St. Bernhard (21), så bekræftes dette ganske vist af forholdene i Sorø, hvor det pågældende kapel, det sydøstre, imidlertid også er viet St. Benedikt (22), men modsiges af Smidts eget anførte eksempel, klosterkirken i Cherlieu i Frankrig. Klosteret ligger her nord for kirken, og kapellet ved indgangen fra østfløjen er på planen over kirken betegnet som St. Benedikts, mens derimod den hellige Bernhard's alter findes i det sydligste af østkapellerne ved tværskibet (23).

Der er efter alt at dømme ikke grund til at regne med de ovennævnte mulige placeringer af biskop Peders grav, for hvilke det jo også gælder, at de kun vanskeligt kunne leve op til den begunstigelse, som bispens rang naturligt berettigede ham til, nemlig at blive jordet foran kirkens højalter. Denne forrang har Peder Elafsen sikkert vidst at udnytte, og det i en

sådan grad, at det ikke har skræmt ham, at han ved at vælge sit gravsted foran alteret i den nye kirke, måske ville komme til at hvile et kortere tidsrum i en endnu uindviet bygning. Han ville derved være sikret munkenes forbøn og ihukommelse, og har sandsynligvis ikke været den eneste, som ønskede at sikre sig et gravsted i den nye kirke, en fremgangsmåde, som munkene næppe har stillet sig uforstående overfor, da de jo selv i 1246 begraver deres afdøde abbed i den knapt påbegyndte kapitelsal - og i øvrigt har de nok vidst at tage sig betalt for gravene i den nye kirke.

Vi må da utvivlsomt søge Peder Elafsens grav fra 1246 foran højalteret i den kirke, hvis fundamenter i dag står fremme på Øm efter C. M. Smidts gravninger.

Bispegraven i højkoret

I 1941 lykkedes det endelig at få adgang til at afdække klosterkirkens højkor, som Smidt, i følge sin omtale af gravningen fra 1942, forlængst var sikker på, måtte rumme den i 1191 afdøde bisp Svends grav.

Omtrent midt i rummet stødte man i første omgang på en sammenhængende blok af munkesten, som man tog for en del af det ødelagte alter. Ved at grave ned for vestenden af denne blok fremkom imidlertid et godt stykke nede hovedrummet af en muret grav, som man, efter at have fjernet murblokken, frilagde i dens fulde udstrækning (fig. 3). Graven viste sig at være rektangulær, med udvendigt markeret, retkantet hovedrum og af en usædvanlig størrelse, idet den i længden målte godt 2,40 meter og i bredden omtrent 0,70 meter. Bunden i gravrummet bestod af et mørtellag, idet der dog i hovedrummet lå en teglsten, og siderne var muret af fire skifter munkesten på fladen, i hvis øverste skifte der sås huller til to forlængst bortrødne tværbjælker, som i forening med siderne havde båret gravens ligeledes forsvundne trælag.

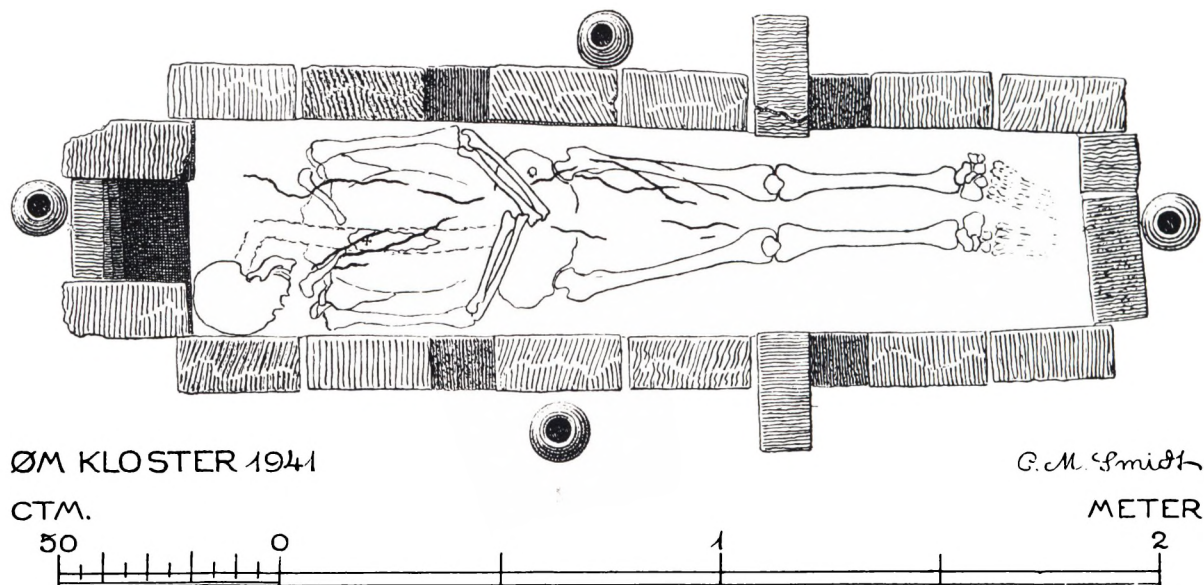
Det uforstyrrede skelet i graven var af en ca. 60-årig mand, liggende på ryggen med hænderne korslagt over bækkenpartiet. Kraniet lå ikke, som vanligt ellers, inde i hovedrummet, men udenfor dette, og tilmed drejet ned mod den højre skulder som følge af, at halsen var brækket. Også den højre fod var vredet til siden på en unaturlig måde, og for begge læsioner gjaldt, at de var opstået, inden liget kom i jorden, eventuelt dog først efter, at døden var indtrådt, hvorom der blot er at sige, at den mest rimelige forklaring i øvrigt ville være, at manden var faldet og havde brækket halsen.

Liget var lagt påklædt i graven, hvad der ellers ikke er almindeligt i middelalderen, her må særlige

Fig. 3. Øm Kloster. C. M. Smidts opmåling af bispegraven i højkoret med angivelse af de fundne tekstilrester, korset og fingerringen samt de fire gravpoter. (Efter: Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1942).

forhold have gjort sig gældende, for på ligets bryst fandtes foruden tekstilrester også et lille hængekors af sølv, ligesom der ved den højre hånd lå en finger-ring af guld med indfatning til en forsvunden sten. (fig. 4). Yderligere udmærkede graven sig fremfor alle andre på Øm fundne begravelser ved at være udstyret med gravpoter, fire i alt, idet der midt for hver side og ved hver ende af graven, men vel at mærke i fylden uden for opmuringen, stod en lerpotte, fyldt med trækul og indskredet jord.

Gravgodset viste tydeligt, at den døde var en højtstående gejstlig, en biskop, der var lagt i graven i sit fulde ornat, og C. M. Smidt mente her endelig efter de mange års søgen at stå over for de jordiske levninger af biskop Svend af Århus. En hage ved sagen, som Smidt udmærket kendte, var blot, at Svend i følge krøniken skulle ligge foran den gamle kirkes højalter, og Smidt regnede derfor i sin indberetning til Nationalmuseet med, at bispnen ved indvielsen af den

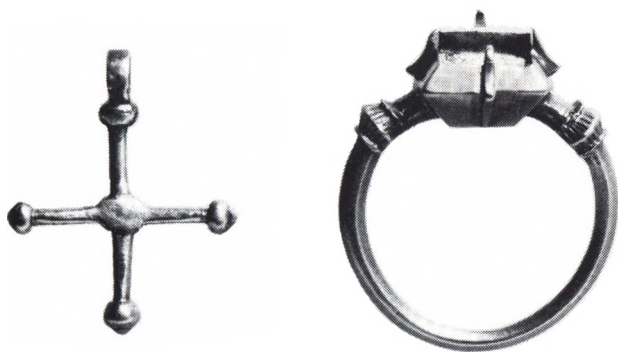

Fig. 4. Øm Kloster. Hængekors af sølv og fingerring af guld fra bispegraven i kirkens højkor. Nu på Nationalmuseets 2. afd., nr. D 13162 og D 13161. (Fot. Nat.mus.).

nye kirke 1257 var flyttet fra sin første, egentlige grav og til denne i den nye kirkes højkor (24). Da skelettet tydeligvis lå helt uforstyrret og ikke kunne ses at have været udsat for en flytning de godt tres år efter den første gravlæggelse, forestillede Smidt sig, at Svend i sin første grav havde ligget i en trækiste eller på en bære, ved hjælp af hvilken man senere havde kunnet flytte skelettet med tilhørende gravgods på een gang uden at bringe uorden i knoglerne. En teori, som Smidt hurtigt må have indset det uholdbare i, for i publikationerne fra 1942 slog han fast det, som siden har været sandheden om bisp Svend og Øm kloster, nemlig at skelettet aldrig var blevet flyttet, og at den døde biskop følgelig var gravlagt netop her i 1191. Dette medførte endvidere, at den gamle kirkes højalter, foran hvilket bisp Svend jo begravedes, nødvendigvis måtte have stået på samme sted som højalteret i den nye kirke, samt at det gamle kor havde stået, hvor også det nye blev rejst - en kæde af overvejelser, der altså ender med, at Smidt ved hjælp af den fundne grav påviser den gamle kirke, og derved faktisk går ud fra det, som i første række trængte

til at bevises, nemlig at det virkelig er bisp Svend, som ligger her.

Ser vi på konsekvenserne af Smidts teori om den gamle kirkes beliggenhed, er den tanke, der først melder sig, spørgsmålet om, hvor vi da skal søge det til den gamle kirke hørende kloster. Utvivlsomt har det ligget enten nord eller syd for kirken, altså netop, hvor klosterets udstrakte kirkegård er beliggende, og hvor der i øvrigt ikke er fundet spor af ældre bygninger, eller hvor i dag det nye klosteranlægs fundamenter står fremme. Heller ikke her er der gjort fund af ældre bygninger, og hvordan skulle man endvidere forstå krønikens beretning om de to kapitelsale og flytningen af klosteret, hvis den skulle ses udfra Smidts opfattelse?

Smidt fandt da heller ingen rester af den gamle kirke under den nyes kor, og han formodede derfor, at den havde været bygget af træ og følgelig ikke efterladt sig spor i jorden. Tidligere havde han dog i bogen om Løgum kloster fremført den opfattelse, at en del af de på Øm fundne formsten måtte stamme fra en teglkirke, opført omkring 1200, samtidig med at man efter hans mening startede på bygningen af kirkerne i både Løgum og Vitskøl. Antagelig drejede det sig om klosterets ældre kirke, den, som blev afløst af den i 1257 indviede (25), hvad der imidlertid medfører, at vi pludselig må operere med i alt mindst tre forskellige kirker på Øm, og heraf i hvert fald to teglkirker, idet man ikke kan forestille sig, at munkene har kunnet undvære en kirke fra deres komme til stedet 1172 og til den første teglkirke stod færdig.

Der er dog intet, som taler for, at alle de fundne romanske formsten ikke skulle kunne tænkes anvendt i den i dag kendte teglkirke på Øm, ligesom også selve tanken om en teglkirke på Øm fra omkring 1200 må miste i sandsynlighed efter omdateringen af Løgum klostres kirke til efter 1225 (26) med deraf følgende konsekvenser for teglkirkerne i såvel Øm som Vitskøl. Vi må gå ud fra, at den kirke, der i 1257 om-

tales som den gamle kirke, har været den første på Øm, og at den er opført i tilknytning til munkenes overtagelse af stedet i 1172. Der er ikke noget i vejen for, at den teoretisk set kan have været bygget i tegl, men den har i så fald været noget af det allertidligste, kendte teglstensbyggeri i Nørrejylland, hvor man ellers først fra omkring år 1200 tager teglen i anvendelse, sådan som det sker i Århus. Efter alt at dømme har den første kirke på Øm været af træ og næppe en naturstensbygning, for eksempel en granitkirke, idet der ikke på klosteret er fundet granit i en sådan mængde eller af en sådan art, at det giver basis for at formode en kvaderkirke før teglkirken. Sandsynligvis har teglen først for alvor holdt sit indtog på Øm med bygningen af det ny og i dag kendte klosteranlæg, der vel er påbegyndt omkring 1225, måske netop i de år (1216-22), hvor den mand, som nylig er udpeget som inspiratoren bag det tidlige teglstensbyggeri i Viborg (27), biskop Gunner, i et af sin livsbanes tidligere led sad som abbed på Øm. Måske er det faldet i hans lod også at indlede bygningen af det andet klosteranlæg på Øm, og at han i øvrigt har været der og set det påbegyndte arbejde, også efter, at han blev valgt til biskop, ved vi sikkert. Således var det ham, som forestod begravelsen af den i 1246 døde abbed Mikkil, der jo blev jordet i den kun fundamenterede kapitelsal.

Med hensyn til vort første problem, bispegraven i højkoret, kan der ikke være tvivl om, at den hører til den bygning, indenfor hvis mure den er fundet, altså klosterkirken, som blev indviet i 1257, og samtidig må det være klart, at den ikke rummer resterne af biskop Svend. Den eneste bisp, der foruden ham er begravet hos munkene i Øm, er Peder Elafsen, der, som vi har set det, utvivlsomt har valgt og fået sit sidste hvilested foran kirkens højalter. Hans grav er det da, C. M. Smidt fandt, og følgelig skal den dateres til 1246 og ikke 1191.

Fig. 5. St. Søren's kirke, Ry. Biskop Svends gravsten fra o. 1490. Foto: Nationalmuseet.

Biskop Svends grav

Vel er det ikke længere muligt blandt de grave, som indtil nu er fundet på Øm, at udpege biskop Svends, men det fremgår dog på den anden side klart, at mindet om klosterets hjælper i dets første vanskelige tid blev holdt i hævd, så længe cistercienserne boede i Øm. Så sent som omkring 1490 lod den daværende abbed hugge en ny ligsten over ham, som i dag findes i St. Sørensen kirke i Ry, hvortil den er kommet efter reformationen (fig. 5). På stenen ser man bispens fremstillet stående i fuldt skrud med et fantasi-våben ved fødderne, og i indskriften prises han som Øm klostres grundlægger i 1183, hvorved nok er tænkt på hans testamente fra dette år til fordel for klosteret (28). Tydelige slidspor på stenen viser, at den har ligget i gulvet, om på Øm eller i Ry, ved vi ikke, i dag står den stillet op ad korets sydvæg (28a). Hvor den eventuelt lå i Øm, kan heller ikke siges, men C. M. Smidt mener i overensstemmelse med sin teori om Svends grav i kirkens højkor, at den har ligget her som afløser for en ældre, romansk gravsten, hvis fundament skulle være den tidligere omtalte blok af murværk. Denne lader sig dog mest rimeligt forklare som en på stedet sekundær foreteelse, nok en del af det ødelagte højalter, sådan som Smidt selv tidligere havde været inde på.

Svends første gravminde, hvis art vi intet kan vide om, må have ligget over hans grav i den gamle kirkes kor, og hvis vi forsøgsvis antager, at denne har været af sten, kan munkene af agtelse for bispens have ladet bygningen stå som en art minde- eller stifterkapel, hvor også den nu kendte gravsten kan have fundet plads. Denne tanke er dog usandsynlig i betragtning af, at den gamle kirke rimeligvis var af træ, og man skal heller ikke i det kapel ved Emborg, som er nævnt i et brev fra 1579 (29) - altså efter nedrivningen af det centrale klosteranlæg - se nogen bekræftelse på en sådan teori. Det omtalte kapel, som 1579 anvendes til beboelse, behøver ikke have nogen

som helst tilknytning til klosterbygningerne, men kan være et fridliggende kapel i nærheden af landsbyen Emborg, måske et vejkapel.

Biskop Svend har sandsynligvis måttet dele skæbne med andre stiftere og grundlæggere af klostre og kirker rundt om i middelalderens Danmark, og er da senest ved indvielsen af den nye kirke 1257 blevet ført fra sin egentlige grav i den gamle kirke til en ny stifterbegravelse, måske et skrin indsat i murværket i teglkirken, til hvis hellighed han på denne måde kunne bidrage (30). Cistercienserne lagde overalt stor vægt på at holde deres klostergrundlæggere i ære, og at et af denne skiks udslag, nemlig stifterbegravelsen og medtagelsen af fundatores ben til en ny kirke, var vore munke i Øm bekendt, ses af krønikens beretning om, at munkene, da det mislykkedes at etablere klosteret i Væng, tog benene af bisp Eskil, Erik Greve og andre grundlæggere med sig til det nye sted, Kalvø i Slænderborg sø (31). Er bisp Svend således blevet overført til den nye kirke, og måske lagt i et indmuret skrin, er det sandsynligt, at ligstenen fra omkring 1490 som en art mindetavle for bispens har ligget eller stået ved denne stifterbegravelse, rimeligvis som afløser af et ældre mindesmærke, og vi må i så fald slippe håbet om nogensinde at finde bispens jordiske rester og blot trøste os med, at man dog ved nedrivningen af kirken skånede gravstenen.

Gravpotten fra Peder Elafsens grav

Omdateringen af graven i højkoret, som vi i det følgende vil betragte som Peder Elafsens, har også betydning for tidsfæstelsen af det gravgods, der var givet den døde biskop med i graven, og som følgerigtigst altsammen senest er lavet 1246. For sølvkorsets og gulfingerringens vedkommende (fig. 4) er der dog intet til hinder for, at de, hvad der måske især gælder ringen, kan være lavet endog længe før, de kom i Peder Elafsens eje og siden fulgte ham i graven. De to genstande kan i sig selv kun vanskeligt dateres inden

for en snævrere periode, og kunne for så vidt lige så godt være fra bisp Svends tid, som det hidtil er antaget, som de kan hidrøre fra Peder Elafsens. Poul Nørlund, som i sin tid fik tingene forelagt, karakteriserede hængekorset som formentligt et pilgrimsmærke og gjorde opmærksom på et lignende guldors, han selv havde fundet andetsteds, idet han afviste,

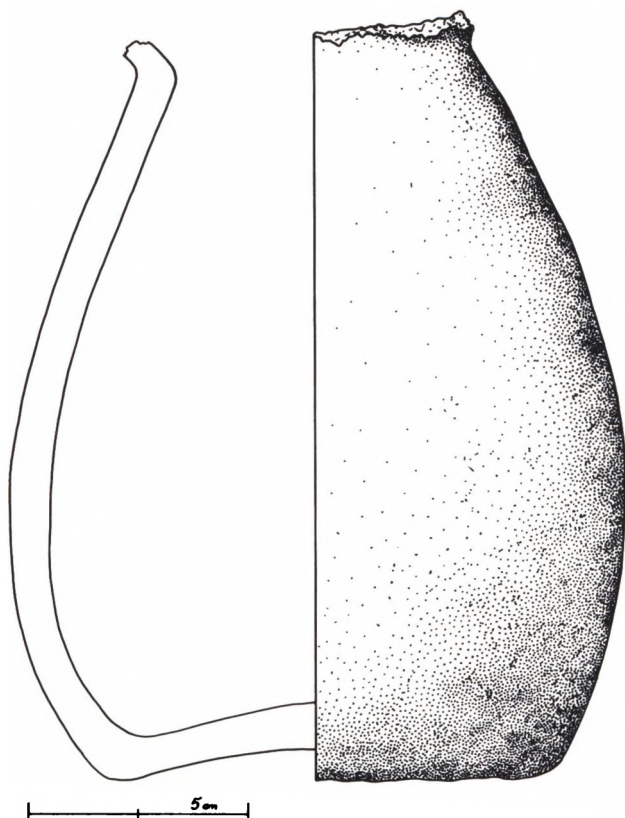

Fig. 6. Øm Kloster. Den eneste bevarede af de fire gravpotten er af grovt magret gods, formet i hånden, og er blødt brændt. Ydersiden er gråbrunlig, mens indersiden fremtræder dækket af et lag sod. Potten er delvist fyldt med trækul, og stod sandsynligvis ved sydsiden af graven (se fig. 7). Nu i Øm Kloster Museum, nr. 1941 IV. (Tegning E. Morville).

at det kunne dreje sig om et særligt bispekors. Om ringen skriver Nørlund i det samme brev til Smidt, at den synes ham mere udviklet end Absalons, og at han umiddelbart ville datere den til »en Gang i 13. Aarhundrede, men paa den anden Side kan jeg ikke finde noget Træk, som ikke nok kunde tilhøre det 12. Aarhundrede.« (32).

Anderledes stiller sagen sig for gravpotten (fig. 6). Lertøj er en ikke særlig kostbar, dagligdags vare, dertil skrøbelig og holder sjældent længe, så man kan gå ud fra, at den bevarede potte samt dens tre nu desværre hensvundne fæller alle er lavet relativt kort tid før, bisp Peder blev lagt i graven. Den bevarede potte, som vi sikkert kan regne med er lavet på Øm, kan derfor dateres så præcist, som man kan ønske sig, og det er blot i højeste grad beklageligt, at den formmæssigt synes at stå uden oplagte sidestykker i det hidtil fremlagte danske middelalder-lertøj; mest minder den om et andet lerkar, der også har fået en særlig anvendelse, nemlig som lyd-potte, indmuret i kormuren i Strandby kirke i Himmerland (33). På

Fig. 7. Øm Kloster. Fotografi, taget af C. M. Smidt i 1941, og i flg. teksten til billedet visende den søndre, helt bevarede gravpotte og den nordre, delvis ødelagte. Denne er siden gået helt til grunde. (Fot. i Nat. mus. 2. afd., neg. nr. 49880).

den anden side dokumenterer den tilstedeværelsen af en håndformet, blødt brændt vare omkring midten af 1200-tallet, hvad man dog i øvrigt ikke har været i tvivl om, var tilfældet.

Skikken at sætte trækulsfyldte pletter ned i gravene kendes fra adskillige grave i det middelalderlige Danmark, som alle med undtagelse af et par stykker er fundet i den østlige del af landet, idet man fra det vestlige Danmark foruden om de fire pletter fra Øm kun har efterretning om et enkelt eksemplar fra Ribe (34) (jvf. fig. 8). Langt de fleste grave med gravpletter er fundet i de to stiftsbyer Roskilde og Lund, og der er som helhed tale om såvel murede grave, begravelser i trækister, som rene jordfæstegrave. Pletterne har i alle de trækistegrave og murede begravelser, hvor man kender deres placering, stået inde i selve kisten eller gravrummet, i det sidste tilfælde enten i nicher i gravens væg eller umiddelbart op til den døde. Intetsteds synes man at være stødt på begravelser, hvor pletterne har stået i fylden uden for opmureringen, som det var tilfældet i Øm, selv om det ganske vist om potten fra Ribe domkirke hedder sig, at den skal være fundet ovenpå kong Christoffer den Førstes stensarkofag, (35) uden at vi dog ved, om dette er dens oprindelige plads, eller om den i det hele taget hører til kongens grav.

De anvendte pletter synes i alle tilfælde at være dagligdags lerkar, for eksempel glaserede, trebenede kuglepletter med hank, som man af og til har været nødt til at slå benene af, da de ellers ikke kunne være i de murede begravelsers snævre pottenicher. Desuden er brugt almindelige kuglepletter, heraf nogle med hank, samt især i Lund glaserede kander (36), ligesom også fladbundede pletter har fundet vej til gravene (37), hvor der dog aldrig er påtruffet pletter, som hvad formen angår, kunne minde om karrene fra Øm. Disse har, så vidt man tør stole på C. M. Smidts tegning (fig. 3), alle været af samme udseende, uden at man derfor behøver tro, at de skulle være fremstillet specielt til brug som gravpletter.

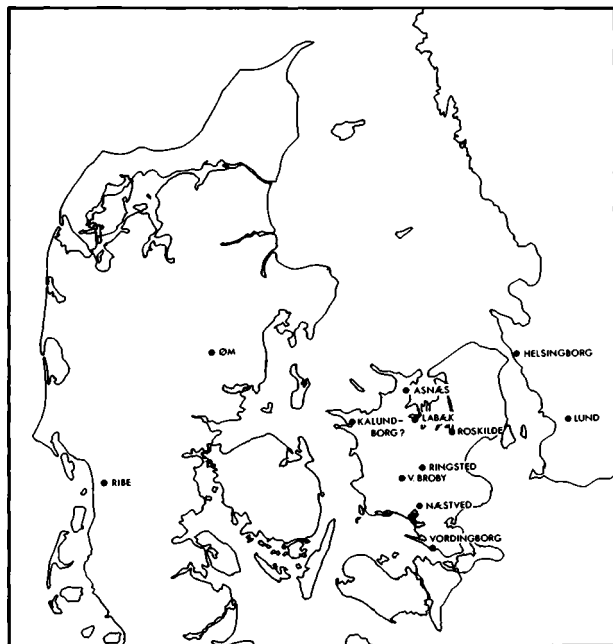

Fig. 8. Fundsteder for grave med gravpletter i det middelalderlige Danmark, jvf. note 34.

Gravpletternes udbredelse og funktion

Bortset fra et enkelt tvivlsomt eksempel fra Oslo (38) kendes skikken uden for Danmark kun i Frankrig, hvor den synes meget almindelig, i hvert fald i Paris og Normandiet (39). Denne fordeling synes yderst mærkelig, men det er ikke lykkedes at finde omtale af gravpletter i hverken svenske, tyske eller engelske publikationer, skønt forfatterne af disse ellers nævner og refererer til enten franske eller danske gravpletter (39a).

I det franske materiale er der i lighed med det danske tale om, at man har anvendt almindelige lertøjsformer i gravene, dog har man meget ofte slået huller gennem karrenes væg for at lette ilttilgangen

til det glødende trækul, der, som sodspor viser det, har ulmet i potterne (fig. 9) (40). I enkelte tilfælde er hullerne lavet, før karrene blev brændt, uden at disse kars form adskiller sig fra de sekundært anvendte husholdningspottes (41), og endelig forekommer der også potter i gravene helt uden trækul eller lufthuller. Som regel drejer det sig om små, flade skåle eller fade, der menes at have indeholdt vievand (42).

Man har herhjemme ment, at trækullet i potterne skulle tjene til at opsuge dunst fra liget (43), en idé, som dog ikke virker overbevisende i Øms tilfælde, hvor potterne jo var anbragt uden for graven og derfor, dækket af jord og uden kontakt til liget ikke kunne gøre nogen gavn i den retning. Mod teorien taler endvidere, at man kun har gjort fund af gravpottes i relativt få grave; var deres opgave effektivt at modvirke ildelugt, skulle man forvente at finde dem i langt flere grave, især da i kirkerne, hvad der imidlertid ingeni lunde er tilfældet (44).

Trækul i forbindelse med kristne begravelser kendes fra en grav i tilknytning til trækirkerne under den nu stående kirke i Snoldelev, samt fra grave, fundet på Thuletomten i Lund, hvor nogle af de fundne trækister stod på et lag af trækul, hvad der af udgraveren tolkes som symbolsk brug af trækullet (45). De trækulslag, som ofte blev fundet ved nordbo-gravene i Grønland, forklares af Poul Nørlund som en markering af graven som et helligt, indviet sted (46), og i Winchester i England, hvor trækister fra 900-årene var helt pakkede i trækul, anses disse grave på grund af deres beliggenhed og udstyr for særligt fornemme (47).

Der kan imidlertid næppe herske nogen tvivl om, at det i gravene med trækulsfyldte potter ikke kan være trækullet, som er det vigtigste, hverken som symbol eller som markering af graven. Man har da også forklaret potterne som røgelseskrukker, hvor trækullet i glødende tilstand skulle tjene som brændstof

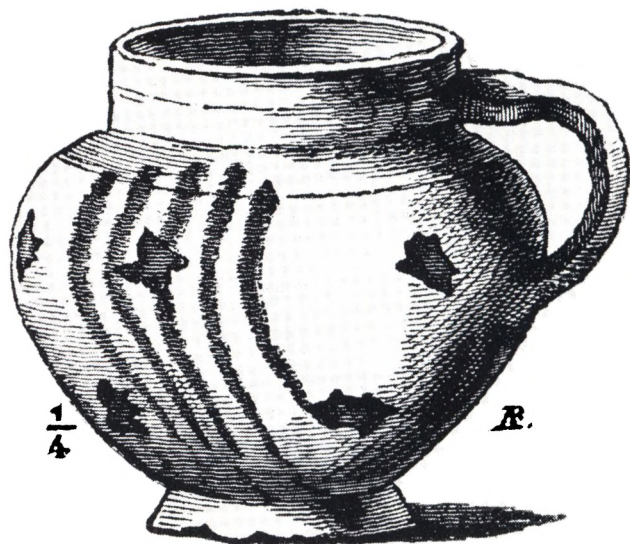
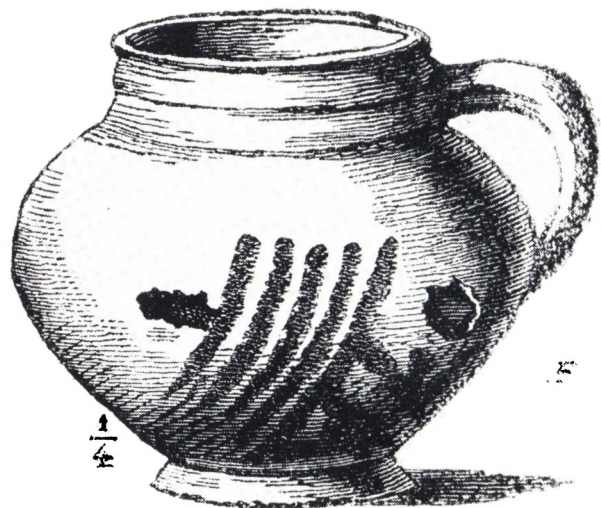

Fig. 9. 2 eksempler på franske gravpottes, her med lufthuller i karvæggen. (Efter Cochet 1859).

for røgelse, som man tænkte sig afbrændt under begravelsesceremonien (48), og derfor fik C. M. Smidt i sin tid undersøgt trækullet fra een af de fire Øm-potter, uden at vi i dag ved, hvilken af dem, det drejede sig om. Undersøgelsesrapporten konkluderede, at der fandtes spor af røgelse i det undersøgte trækul, hvad der svarede til, at man allerede tidligere ved en lignende analyse af trækulsblandet jord fra to jordfæstegrave i Øm klosterkirkes nordre korsarm, havde fundet rester af røgelse (49).

Da man kunne tænke sig den mulighed, at røgelsen, som ved de omtalte prøver konstateredes som en benzoe-agtig lugt ved afbrænding af ekstraheret tørstof, måske hidrørte fra fremmede træsorter, der ved brand ville udvikle røgelsesdufte, er trækullet fra Øm-potten blevet undersøgt af vedanatomen Thomas Bartholin. Det viste sig herved, at af de udtagne 50 største stykker trækul var hele 46 bøg (*Fagus sylvatica*), mens de resterende fordelte sig på 2 stykker hassel (*Corylus avellana*) og 2 eg (*Quercus* sp.), en sammensætning, der som helhed af undersøgeren betegnes som »husholdningsbrænde« (50). Den ved de gamle prøver omtalte vellugt må altså stamme fra rester af røgelseskorn, for hvilke trækullet her har fungeret som glødemiddel, hvilken opfattelse til fulde bekræftes ved en sammenligning med de franske gravpotters indhold, idet der i nogle af disse siges at være fundet rester af aromatiske planter sammen med trækullet (51). Man er i Frankrig, så vidt det ses, ikke i tvivl om, at gravpotterne har gjort tjeneste som røgelseskrukker ved afbrænding af røgelse under begravelsesceremonien og henviser til følgende citat fra den franske 1200-tals forfatter Durandus, der om begravelsesriter skriver: »*Der næst anbringes (liget) i graven, i hvilken der på forskellige steder sættes vievand og glødende trækul med røgelse*« (52). Samme forfatters yderligere uddybning af grunden til denne fremgangsmåde lyder således: »*Vievand, som dømonerne frygter meget, skal placeres ved liget; de (dæ-*

monerne) plejer nemlig at regere i de dødes kroppe for i det mindste efter døden at få udrettet, hvad de ikke nåede i levende live. Røgelse (skal anbringes) for at fjerne ligstanken, enten for at den døde kan træde frem for sin skaber med gode gerningers søde duft, eller for at den hjælp, som bønner giver den døde, kan blive des bedre«. Endvidere henviser man til den også her gengivne tegning af en bogminiature, formentlig fra det fjortende århundrede, med fremstilling af en jordefærd, hvor den døde ligger på båren med potter ved siden, hvori noget ses brænde, utvivlsomt trækul med røgelse (fig. 10) (53).

Selv om der i følge Durandus kan have været et dobbelt formål med anvendelsen af røgelse, hvad der synes at være i overensstemmelse med de almindelige anskuelser om røgelsens funktion, er det dog klart, at selve trækullet, for hvilket bruges glosen »pruna«, som netop betyder »glødende (træ)kul«, kun har tjent rent praktisk ved afbrændingen af røgelseskornene. De danske gravpotter, med deres indhold af trækul, lader sig derfor på linie med de franske opfatte som røgelseskrukker, som efter at have spillet deres rolle ved begravelsen, blot fik lov at stå tilbage. Dog ser det ud til, at man i Danmark ikke har kendt til at lave lufthuller i karrenes væg, hverken før eller efter brændingen af karret, ligesom selve skikken heller ikke er så almindelig her i landet som i Frankrig. Endelig synes der ikke blandt det danske materiale at findes eksempler på potter, der har fungeret som beholdere for vievand.

Datering

Potterne er såvel i Frankrig som i Danmark fundet i grave både på kirkegårde og i kirker. I Frankrig hører skikken til i tiden fra det elvte til det syttende århundrede, tilsyneladende med hovedvægten i middelalderen (54); der berettes om persondaterede grave med potter fra slutningen af 1400-årene, og det hævdes, at det yngste, kendte eksempel, hvor man har

Fig. 10. Tegning af en bog-miniature, visende en begravelsesscene, hvor brugen af grævpotterøgelseskrukker indgår. Gengivet efter

Cochet 1857, p. 396 og i flg. ham fra et allerede da forsvundet 1300-tals håndskrift.

kunnet identificere den døde, stammer fra 1688, idet skikken dog så sent som ved midten af 1800-årene skulle være kendt i dele af Frankrig (55). At fastsætte nogen øvre tidsgrænse for brugen af gravpoter på grundlag af det franske materiale vil derfor være højest tvivlsomt.

I Danmark bærer potten fra Øm stadig prisen som den ældste person-daterede gravpote, omend den næppe er den ældste overhovedet. De yngste daterede grave med gravpoter stammer fra Lunds domkirke, hvor man i ærkebiskop Karls murede grav fra 1334 fandt en trebenet kuglepote med hank, delvist fyldt med trækul. Graven var rektangulær med hovedrum, og havde nicher til potterne, mens derimod en anden grav, som formodedes at rumme ærkebiskop Magnus (død 1390), var rektangulær uden hovedrum, men i lighed med den førnævnte havde en niche i væggen til gravpotten, en trebenet kuglepote med hank (56). Endelig er der i ærkebiskop Birger Gunnersens sarkofag i kirken fundet 3 (4) tre-benede potter med hank og indvendig glasur (56a). Bispens døde i 1519, og hvis karrene har indeholdt trækul eller vievand og fungeret ved hans begravelse, står vi overfor det hidtil yngste eksempel på denne skik. I det nuværende Danmark stammer de yngste daterede potter fra dronningerne Agnes's (død 1300) og Ingeborgs (død 1319) grave i Ringsted St. Bendt (57).

Man har i de senere års udforskning af det danske middelalderlertøj henvist til, at gravpotterne, når de engang med tiden blev publiceret under eet, ville kunne bidrage til dateringen af middelalderens keramik (58). En sådan fremlæggelse kunne tage udgangspunkt i en undersøgelse af de middelalderlige gravformer, særligt dem, hvori gravpotterne forekommer. Skikkens øjensynlige tilknytning til samfundslag, hvis gravskik i særlig grad må formodes at være underkastet modens skiften, må give mulighed for at spore en udvikling i gravtyperne. Dog vil en alt for håndfast opstilling af et kronologisk skema for

potterne alene på grundlag af gravformerne være en betænkelig sag. Gennemgangen af de fundne gravpoter og påvisningen af deres eventuelle tilknytning til andet keramisk materiale må støttes af historiske og arkæologiske oplysninger om det anlæg, gravene tilhører. Ad denne vej er det at håbe, at gravpotterne kan forøge kendskabet til middelalderens keramik, ikke blot på det dateringsmæssige område, men også hvad angår lertøjets lokal- og værkstedsgrupper.

Umiddelbart ser det ud til, at brugen af gravpoter i Danmark sætter ind engang i begyndelsen af 1200-årene og holder sig til et godt stykke op i det fjortende århundrede, måske helt til dets slutning. Gravpotterne synes at være et eksklusivt indslag i middelalderens gravskik, og man kunne, deres geografiske, og såvidt vi kender den, også sociale tilhør taget i betragtning, se dem som et udslag af fransk indflydelse i højmiddelalderens Danmark. Mange blandt Valdemarstidens kirkefolk fik deres skoling i Paris og bevarede også efter hjemkomsten forbindelsen til Frankrig, et resultat heraf er de franske stilidealer, der gør sig gældende ved bygningen af Roskilde domkirke, og just denne bys gejstlige havde hele det trettende århundrede igennem nære forbindelser til Paris og universitetet dér (59). Også cistercienserne havde på alle områder livlig kontakt med deres moderland Frankrig, hvor det årlige generalkapitel holdtes, og endelig spores der, blandt andet med hensyn til keramikken, handelsmæssige forbindelser mellem Frankrig og Danmark (60). Disse forhold forklarer dog ikke, hvorfor tilsyneladende kun Danmark har overtaget denne franske gravskik.

Konklusion

Summen af den lange udredning er altså, at vi nu står tilbage med kun een identificérbar bispegrav på Øm, nemlig Peder Elafsens fra 1246, hvor man før mente at kunne påvise to. Foruden en omdatering af gravpotten har dette ført til en revision af C. M. Smidts

fremstilling af Øm-kirkernes bygningshistorie, blandt andet har vi måttet tage afsked med den gamle klosterkirke, som efter Smidts opfattelse skulle ligge under den nyes kor. Denne afsked behøver dog ikke være endegyldig, for heraf følger den spændende mulighed for engang virkelig at finde både den gamle kirke og det tilhørende kloster, det, som i følge krøniken fra først af grundedes på Cara Insula - den kære ø. Skal man til slut forsøge et gæt om placeringen af den gamle kirke, synes området umiddelbart vest for den nye at tiltrække sig opmærksomheden. De igangværende udgravninger (61) vil måske vise, at den gamle kirke lå her, og at østfløjen i det ældre kloster er at søge, hvor senere den ny vestfløj blev rejst.

Noter

1. Kancelliets Brevbøger 1561-1565, Kbh. 1895; p 77. Jvf. *ibid.* p 588.
2. C. M. Smidt: Øm Kloster, Vejledning ved besøg, f.eks. 3. udg., 5. oplag, Århus 1968.
Samme: Borgholm og Klosterø, Aarbøger udgivne af Historisk Samfund for Aarhus Stift XIX, Aarhus 1926; p 178-210.
Samme: Øm Kloster. Klosterkrøniken og Udgravningen. *Ibid* XXXII, Aarhus 1939; p 101-116.
Samme: Øm Kloster. *Ibid.* XXXV, Aarhus 1942; p 1-45.
Samme: Øm Kloster og dets Grave, Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1942, Kbh. 1942; p 31-47.
Undtagen, hvor det udtrykkeligt anføres, refereres Smidt efter sidstnævnte artikel, hvortil der generelt henvises.
3. Exordium monasterii quod dicitur Cara Insula, Scriptores Minores Historiæ Danicæ medii ævi udg. v. M. Cl. Gertz, vol. II, 2. udg. Kbh. 1970; p 154-264, anf. sted p 192.
Oversat af Jørgen Olrik: Øm Klosters Krønike, Historisk Samfund for Århus Stift 1968, hvis oversættelse her er let ændret.
4. Edw. Ortved: Cisterciordenen og dens Klostre i Norden I. Kbh. 1927; p 82.
5. Exordium, Scriptores II p 195.
6. *Ibid.* p 196.
7. *Ibid.* p 198.
8. *Ibid.* p 200ff.
9. Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder, bind V, Kbh. 1960; art. Grav og Gravskik - Danmark (Erik Skov), art. Gravklæder (Agnes Geijer).
10. Sigurd Curman: Bidrag till kännedommen om Cistercienserordens Byggnadskonst I. Kyrkoplanen, Stockholm 1912; p 49.
11. Kr. Isager: Krankenfürsorge des dänischen Zisterzienserklosters Øm, Kopenhagen 1941; p 18.
12. C. M. Smidt, notebog III, 1914ff, p 44; Anden afdelings arkiv, Nationalmuseet.
13. *Ibid.* p 37.
14. Manuskript til foredrag den 15. marts 1921, i læg betegnet Foredrag og Laboratorieundersøgelser. C. M. Smidts efterladte papirer; Anden afdelings arkiv, Nationalmuseet.
15. Curman, p 36ff.
16. Diplomatarium danicum, 2. Rk., 1. Bind, Kbh. 1938; nr. 382.
Stud. mag. Ole Schiørring takkes for denne henvisning.
17. Elna Møller: Om danske lektionier, Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1950, Kbh. 1950; p 129-138, p 134.
18. Jvf. note 9. J. Komerup: Om Middelalderens Begravelsesmaade

- i Danmark, Aarbøger for Nord. Oldkh. og Hist. 1873, p 251-276; p 275.
19. Elna Møller, p 137.
20. Ortvad, p 73. Hilding Johansen: Ritus Cisterciensis, Lund 1964; p 129f.
21. C. M. Smidt: Cistercienser-Kirken i Løgum, Kbh. 1931; p 40.
22. Danmarks Kirker, Sorø Amt 1, Kbh. 1936; p 20. Jvf. Catalogus illustrium Soræ Sepulchrorum i Scriptores Rerum Danicarum IV, Hafniae 1776; p 539-545; p 540, 543.
23. Curman, plan p 84.
24. Indberetning af C. M. Smidt dat. 2. Sept. 1941, Anden afdelings arkiv, Nationalmuseet.
25. C. M. Smidt: Løgum, p 3ff.
26. Danmarks Kirker, Tønder Amt, Kbh. 1957; p 1054.
27. Erik Levin Nielsen: Viborg Sortebrødrekirke. En teglstensbygning fra biskop Gunnars tid, Viborg Stifts Årbog 1974, p 15-48.
28. Chr. Axel Jensen: Danske Adelige Gravsten fra Sengotikkens og Renæssancens Tid I, Kbh. 1951; p 37f. Ibid. II, p 166. Testamentet, se: Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450, udg. af Kr. Erslev, Kbh. 1901; p 1ff.
- 28a. Resen meddeler intet om stenens plads i kirken, og har i øvrigt en noget blomstrende gengivelse af indskriften. Peder Hansen Resen: Atlas Danicus, Århus Stift v. Helge Søgaard, Århus 1967; p 98 og 99.
29. Kancelliets Brevbøger 1576-1579, Kbh. 1900; p 591.
30. Jvf. note 9. Kørnerup, p 257. Erik Levin Nielsen: Stenkisten i domkirkekrypten, Middelalderstudier Bidrag I, Viborg 1970; p 126-146, p 133ff.
31. Exordium, Scriptores II p 169.
32. Brev fra Nørhønd til Smidt 11. nov. 1941, jvf. note 14, samt Poul Nørhønd: Kirketomten i Gammel Kirke, Vendsysseliske Aarbøger 1929, p 289-305; fig. 6 p 302. Jvf. Fritze Lindahl: Middelalderlige Ribe-ringe, Mark og Montre. Fra sydvestjyske museer 1966, p 28-34; p 29f.
33. M. Mackeprang: Lydpotter i danske Kirker, Aarbøger for Nord. Oldkh. og Hist. 1905, p 45-62; p 48ff.
34. Grave med gravpotter kendes i flg. litteraturen i:
Lund (A. W. Mårtensson: En krukmakeriprodukt från det medeltida Lund, Kulturen 1973, p 37-48; p 46f. H. Hildebrand: Sveriges medeltid III, Stockholm 1898-1903; p 469ff. Jvf. Wahlöö, Selling i note 56). *Helsingborg - St. Nikolai Kloster* (Wahlöö, Selling, kat. nr. 126f) *St. Clemens kirke* (Wahlöö, Selling i kat. nr. 444f. *Roskilde - domkirken* (J. B. Løffler: En Kirkegaard fra den ældre Middelalder, Aarbøger for Nord. Oldkh. og Hist. 1897, p 225-246; p 235-238, 243. Danmarks Kirker, Københavns Amt 4, Kbh. 1951; p 1957ff, 1835. Mogens Bencard og Else Roesdahl: Dansk middelalderlertøj 1050-1550, Århus 1972; katalog nr. 14-34). *Roskilde - Al-leheigens kirke* (Bencard og Roesdahl, kat. nr. 39-40). *Roskilde - St. Hans kirke* (Danmarks Kirker, Københavns Amt 1, Kbh. 1944; p 126f. Bencard og Roesdahl, kat. nr. 38). *Roskilde - St. Ibs kirke* (Olaf Olsen: Sankt Ibs Kirke i Vindebode. Fra Københavns Amt 1962, p 61-87; p 82f. Bencard og Roesdahl, kat. nr. 41-42). *Roskilde - St. Laurentii kirke* (Danmarks Kirker, Københavns Amt 1, Kbh. 1944; p 44f. m. henv. Bencard og Roesdahl, kat. nr. 35-37). *Roskilde - Vor Frue kirke* (Danmarks Kirker, Københavns Amt 1; p 95f. Bencard og Roesdahl, kat. nr. 44-19). *Holbæk - Labæk kirketomt* (Hugo Matthiessen: En middelalderlig Kirketomt i Holbæk, Fra Holbæk Amt VIII, Hist. Samf. f. Holbæk Amt 1914, p 5-38; p 16f. Bencard og Roesdahl, kat. nr. 133-134). *Ringsted - St. Bendt* (Nationalmuseets Anden Afdeling. Redegørelse for dens Virksomhed siden 1892 ved W. Møllerup, Kbh. 1908; p 135f. Bencard og Roesdahl, kat. nr. 155-159) *Vester Broby kirke* - Alsted H., Sorø amt (Nationalmuseets Anden afdeling. Virksomhed i Finansaaret 1916-17. Fortid og Nutid, bind 2, 1919; p 178). *Kalundborg? - Vor Frue kirkegård* (Bencard og Roesdahl, kat. nr. 141) *Asnæs kirke* - Ods H., Holbæk amt (Bencard og Roesdahl, kat. nr. 141). *Næstved* (Bencard og Roesdahl, kat. nr. 163, 165?). *Vordingborg - St. Andreas kirketomt* (Danmarks Kirker, Præstø Amt 1, Kbh. 1933-35; p 201). *Ribe - domkirken* (J. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse I, Ribe 1869; p 70f). *Øm kloster* (Jvf. note 2. Helge Søgaard: Lertøj fra norrøjske museer, Århus 1958; p 23f).
35. Kinch, p 71.
36. Mårtensson, p 46f.
37. F. eks. Bencard og Roesdahl, kat. nr. 40 og 42.
38. Sigurd Grieg: Middelalderiske Byfund fra Bergen og Oslo, Oslo 1933; p 420.
39. L'abbé Cochet (Jean Benoit Désiré C.): Mémoire sur la coutume de placer des vases dans la sépulture de l'homme, et spécialement dans les sépultures chrétiennes, Depuis le XIe. jusqu'au XVIIe. siècle, Bulletin Monumental, 3e. Série, Tome 2e, 22e. vol, Paris 1856 p 329-363 og p 425-446. L'abbé Cochet: Des Sépultures Anglo-Normandes trouvées à Boucailles, Archaeologia, vol XXXVII, London 1857; p 32-38. L'abbé Cochet: Sépultures gauloises, romaines, franques et normandes, Paris 1857; p 339-396. L'abbé Cochet: Les anciennes sépultures trouvées à Leure, Mémoires de la Société des Antiquaires de Normandie, 3e. Série. 4e. col., XXIVe vol., Paris 1859; p 1-14. L'abbé Cochet: Archéologie céramique des sépultures, ibid. p 283-290.

- L'abbé Cochet: Des anciens Cimetières de Roux-Mesnil et d'Etran en Normandie, *Archaeologia*, vol. XXXIX, London 1863; p 117-134.
- Dervieu: La poterie au moyen âge, *Bulletin Monumental*, vol. LXXIII, Paris 1909; p 40-79.
- 39a Sölve Gardell: Gravmonument från Sveriges Medeltid I, Göteborg 1945; p 41. Uwe Lobbedey: Untersuchungen mittelalterlicher Keramik vornehmlich aus Südwestdeutschland, Berlin 1968; p 171. G. C. Dunning: Inventory of the Polychrome Pottery found in England (and Scotland), *Archaeologia*, vol. LXXXIII, Oxford 1933, p 93-138; p 133f.
40. Cochet: Sépulture gauloises, p 351.
41. Cochet: Sépultures Anglo-Normandes, p 417.
42. Cochet: Sépultures gauloises, p 354.
43. F.eks. Vitus Gay: Guds Agre, i Ligbrændingens Historie i Danmark red. K. Secher, Kbh. 1931 p 91-200; p 112f.
44. Jvf. R. Blomqvist og A. W. Mårtensson: Thulegravningen, Lund 1963; p 53f.
45. Professor Olaf Olsen takkes for meddelelse om graven i Snoldelev. R. Blomqvist og A. W. Mårtensson, *ibid.*
46. Poul Nørlund: Buried Norsemen at Herjolfsnes, Meddelelser om Grønland LXVII, Kbh. 1924; p 67.
47. Martin Biddle: Excavations at Winchester, 1968, *The Antiquaries Journal* 1969, vol. XLIX, part II, p 295-329; p 322.
48. Hugo Matthiessen, p 16.
49. Brev fra undersøgeren, A 'S Dansk Gærings-Industri til Smidt dat. 15. nov. 1941, jvf. note 14.
50. Brev af 18. feb. 1976 fra Thomas Bartholin, som takkes for sin venlige hjælp.
51. Cochet, Sépultures Anglo-Normandes, p 420.
52. Cochet, Sépultures gauloises, p 358 m. henv. t. Durandus: *Rationale divinorum officium* l. VII. c. 35, nr. 3.
53. Cochet, *ibid.* p 396.
54. Cochet, *ibid.* p 353.
55. Cochet, *ibid.* p 383. Cochet, Sépultures Anglo-Normandes, p 422.
56. H. Hildebrand, *anf. sted.* note 34. Jvf. Claes Wahlöö, Dagmar Selling: *Keramik 1000-1600 i svenska fynd*, Lund 1976, kat. nr. 185.
- 56a. Wahlöö, Selling, kat. nr. 187 og p. XI.
57. Møllerup, *anf. sted.* note 34.
58. Bencard og Roesdahl, p 21f. Mogens Bencard: Dansk middelalderetøj med antropomorf dekoration. Et bidrag til den blyglaserede kandes historie, *Kuml* 1972; p 139-181; p 173.
59. Trap: Danmark, 5. udg., Københavns amt, Kbh. 1960; p 1048 (Arthur Fang).
60. Mogens Bencard: Medieval pottery imported into Denmark, *Chateau Gaillard* V, Caen 1972, p 13-22; p 17.
61. Under ledelse af professor Olaf Olsen foretager Lærrestolen i middelalder-arkæologi ved Aarhus Universitet i samarbejde med Historisk Samfund for Aarhus Stift i disse år udgravninger på Øm.

Efter artiklens færdiggørelse har museumsinspektør Tage E. Christiansen venligst gjort mig opmærksom på nogle notater, skrevet af afdøde museumsinspektør H. C. Broholm i dennes eksemplar af Øm Kloster Krønike. (Notaterne findes nu på Nationalmuseets Antikvarisk-topografiske arkiv). Af notaterne fremgår, at den daglige leder af Smidts gravninger, afdøde museumsleder Anders Andersen, ikke billigede Smidts tolkninger, men gav udtryk for en opfattelse, der i høj grad er lig denne artikels.